

נספח

הרב שלמה מ. ד. ועקנין

בני ברק י"ז

אוצר החכמה

תולדות רבי יהודה זרחיה אזולאי זצ"ל בירור אודות השמועה המיתסתו למרן החר"א ז"ל

את"ח 1234567

שמו של מוהר"ר יהודה זרחיה אזולאי זצ"ל מפורסם מאוד בירושלים, וכמה משפחות חשובות, מהקהילה האשכנזית בירושלים, נמנות על צאצאיו. אך אודות תולדותיו ויחסו, השתרשו שיבושים שונים, ופרטים רבים אינם ידועים גם בקרב יוצאי חלציו. רבי יהודה זרחיה ב"ר משה אזולאי זצ"ל נולד במרוקו ["ארץ המערב"]. הידיעה הראשונה עליו היא משנת תקע"ב*. בשנה זו החליט לעלות לארץ ישראל, וביקש המלצות מחכמי מרוקו.

***

בהמלצה שקיבל מחכמי אצוירא¹ [מוגאדור]², עיר מגוריו³, בפרשת מטות שנת "ורשנו" לפ"ק (תקע"ב), מעידים הרבנים [רבי חיים ב"ר אברהם פינמו⁴],

את"ח 1234567

אוצר החכמה

א. ראה מה שכתב ר' יעקב משה טולידאנו, (הרב הראשי לתל אביב), במאמרו: תעודות לתולדות ר' יהודה זרחיה אזולאי, רבעון "ירושלים", שנה ג', תשי"א, עמ' קל"ח. והמאמר הנוכחי נכתב לפני יותר מעשרים שנה, וכעת נוספו בו כמה דברים.
ב. רי"מ טולידאנו במאמרו, שם, עמ' ק"מ, אגרת א'. ושם כתוב בטעות שזה המלצה מחכמי "מראקיש"!

ג. אצוירא (ESSAOUIRA), נקראת גם "צוירא", (ראה מאמרו הנ"ל עמ' קמ"ט), ובמבטא יהודי מרוקו "סואֵרא" [SOUERA], עיר נמל קרובה למראקיש. העיר ידועה יותר בשם שנקראת ע"י האירופאים: "מוגאדור" MOGADOR, נראה להלן הערה ל"ב, וראה "נר המערב" לרי"מ טולידאנו, פרק י"ד סוף הערה ל"א (השניה), עמ' רל"ט במהדורת תשל"ג-תשמ"ט. העיר אצוירא – מוגאדור נבנתה בשנים תקכ"ה-תקכ"ז, נראה ספר "זכור לאברהם" ספר זכרון לאברהם אלמאליח, ירושלים תשל"ב, מאמר של ד. קורקוס, חלק לועזי, עמ' LV, שהמלך סידי מוחמד בן עבדל' החליט לעשות במוגאדור את הנמל הכי חשוב בממלכתו, וראה שם הערה 99 כמה מקורות על יסוד העיר, ומאז נוסדה הקהילה היהודית.

ד. ראה מאמר רי"מ טולידאנו שם, עמ' קמ"א, באגרת ב', שכותבים עליו חכמי ירושלים: "דאתי ממערבא מעיר אצוירא יע"א לשכון כבוד בארצנו". ולא כמו שכתב רי"מ טולידאנו שריז"א בא ממראקיש, ונמשכו אחר טעות זו שאר רושמי תולדותיו. ומה שרצה להוכיח שם, בהערה 1, שנולד באחד הכפרים, מלשון המליצה "שהכפרים מקדימין", אינו מוכח.

יש לציין שהעיר "יליג" המוזכרת שם באגרת ח', עמ' קמ"ט (וראה שם הערה 68 שער זו נמצאת במדבר סהרה) ובעמ' ק"ג, כנראה אינה מקום שריז"א התגורר בו בצעירותו, אלא עיר שביקר בה לצורך השליחות. יליג (או "איליג") היתה עיר חשובה מבחינה מסחרית, וכל הסחורות שהובלו מנמל מוגאדור למדבר סהרה עברו דרך איליג. וראה בספר "ירושלים בין החומות" עמ' 206

רבי דוד ב"ר משה לחזאן, ורבי שאול (?) אזולאי¹ בזה"ל: "כה"ר יהודה נר"ו בר כבוד השם הטוב החכם השלם החסיד העניו והכולל כה"ר משה אזולאי זלה"ה ... ובתורת ה' חפצו ותשקה נפשו לעלות ולראות את פני עיר קדשנו ... ירושלים תובב"א ... שהוא מהמשפחות המיוחסות שבהעיר רבת המעלות עיר גדולה של חכמים ושל

הערה 1234567

ששלחו איגרת שליחות לקהילת איליג, ושם עמ' 434-431. ועיי' בית יוסף חו"מ סי' ע"ט מחודש ד' בשם שו"ת ריב"ש סי' שנ"ד שמזכירים אילג'.

ה. הוא הרב המפורסם המלובן² רבי חיים פינטו הראשון זצ"ל, שהתפרסם לבעל מופת גדול, ונפטר בשנת תר"ה, וזוהי שכתוב כאן שהיה בן רבי אברהם הוא כנראה טעות בהעתקה, כי שם אביו היה שלמה. וראה עליו ב"נר המערב" סוף פרק ט"ו הערה ר"א נעמ' רפ"ה במהדורת תשל"ג-תשמ"ט, ו"מלכי רבנן" (לר"י בן נאיים) בערכו, דף ל"ח ע"ד. רבי חיים ב"ר שלמה פינטו חתום בהסכמה לספר "מאור ושמש" (לרבי יהודה קוריאט), ליורנו תקצ"ט.

וכן ראה בשו"ת "שופריה דיעקב" (לרבי יעקב בירדוגו), ירושלים תר"ע, חלק חו"מ סי' י"ז, שחתומים בתשובה (בשנת תקפ"ז) רבי חיים פינטו ורבי דוד חזן. כמו כן, רבי חיים פינטו חתום עם רבי דוד³ ל' לחזאן ורבי אברהם קוריאט (בשנת תקצ"ז) בספר "משפטים צדיקים" חלק א' (לרבי יעקב כלפון), ירושלים תר"צ, סוף סי' מ"ו (דף ס"ח ע"א). וכן יש לו תשובה (משנת תקצ"ג) בספר "חיי עמרם" (לרבי עמרם אלבאז), מקנאס תש"ט, סימן ג' (עמ' י"ט). וכן הוא חתום עם רבי יוסף אלמאליח (בשנת תקצ"ה) בסוף "הלכתא למשיחא" (לרבי יעקב בירדוגו), אמשטרדם תר"ד (דף י"ח ע"ד). וראה עוד להלן הערה ז'. וראה כבוד מלכים (שבסוף מלכי רבנן), ריש דף כ"א. תולדותיו וסיפורי מופת עליו נדפסו בספר "שנות חיים" (לר' אברהם בן עטר ממוגאדור) דאר לביצ'א [קובלנקה] תשי"ח, וכן בספר "שבח חיים" [בערבית יהודית] (לר' מכלוף מזל תרים) דאר אלביצ'א [קובלנקה] [תרצ"ט].

ו. ראה עליו מלכי רבנן בערכו, (מו"ה דוד חזאן) דף כ"ה ע"א, שמציין שחתום בפסק דין עם רבי חיים פינטו בשו"ת "שופריה דיעקב", חלק חו"מ סי' י"ז, (כנזכר בהערה הקודמת). וראה עוד בהערה הקודמת שרבי דוד ל' לחזאן חתום בספר "משפטים צדיקים" חלק א', סוף סי' מ"ו, עיי"ש. וראה עוד להלן הערה ז'. וראה בספר "זך ונקי" (לרבי יוסף כנאפו), הוצאת אהבת שלום (תשס"ה), עמ' קל"ט, ששמע מ"הרב החסיד עיר וקדיש אדונינו כמוהר"ר דוד חזאן" סיפור על רבי אברהם קוריאט. וראה עוד מה שכתבו עליו במבוא לספר "זך ונקי" עמ' 12 הערה 19.

ועיי' ספר "משכיל לדוד" (לרבי דוד צנאח) תוניס תרע"ט, פרשת יתרו, עמ' ל"ג, תירוץ "מהחכם השלם דינא דנחית לעומקא דינא דק"ק אצוריה יע"ה כה"ר דוד ל' לחזאן י"ץ". ובהמהדורת ירושלים תשס"ו (מכון פי ישרים) הוא בעמ' ס"ב. וראה שם בתולדות המחבר עמ' 26 כמה פרטים על רבי דוד ל' לחזאן, והוסיפו לציין שהוא חתום על פסק דין (בשנת תק"פ) בשו"ת פרדס רימונים (לר"מ מ' מוחא) אה"ע סי' י"ב, וציינו לעין ב"סיני" כרך כ"ה עמ' ש"ל (שחתם בשנת תקס"ה בפנקס שליחות של רבי יונה משה נבון עיי"ש), ובספר "אבני זכרון לקהילת מראקש" (ח. איבגי, לוד תשס"ד) עמ' ק"מ. ועיי' בספר "שבח חיים" [בערבית יהודית] הנ"ל בהערה הקודמת (עמ' 57 ועוד מקומות) שמספרים נפלאות על רבי דוד ל' לחזאן. וראה "אור המערב", גליון ג', מאמר של רבי משה ויגאן על קהילת מוגאדור, ושם בעמ' פ"ד-פ"ה, שני מעשים נפלאים על הרב הקדוש רבי דוד חזן.

ז. רי"מ טולידאנו מסופק בקריאת השם הזה, וכתב סימן שאלה ליד "שאול". ונראה שצ"ל "רבי שלמה אזולאי", ראה בספר "ויחל שלמה", לרבי שלמה (ב"ר יוסף) הכהן מדובדו, כאזאבלאנכא תרפ"ט, בתחילת הספר, "יחס דובדו", דף ה' ע"א (טור ב'), מביא פסק דין (על שאלה משנת תקס"ב) שחתומים עליו הרבה רבנים, וביניהם רבני מוגאדור "וחתום כמוה"ר חיים פינטו וכמוה"ר דוד בן לחזאן וכמוה"ר שלמה אזולאי זלה"ה". [יחס דובדו] הועתק בתוך ספר "עיר הכהנים דבדו", עיי"ש עמ' 1220.

סופרים העיר המהוללה מראש יע"א. במכתבם הם ממליצים שהציבור יעזור לו ביד רחבה, לכבוד אבותיו הקדושים, כדי לאפשר לו לעלות לארץ ישראל.

הם כותבים עוד שחייבו אותו בקנין ושבועה שלא ישתמש עם הכסף למטרה אחרת עד שיעלה לירושלים ויקיים נדרו וכו', והם גם מודיעים שאביו הרב משה אזולאי לא הניח "אלא זה הבן דוקא, והוא בתור ועדיין לא נשא אשה".

אח"כ קיבל המלצה מחכמי מראקיש¹, ועבר דרך גיברלטאר וקיבל גם שם המלצה². משם הגיע למצרים (קאהיר) ונתמנה שם לדיין³. אך בגלל התחייבותו בפני רבני אצוורא [מוגאדור] לנסוע לארץ ישראל, השתחרר מתפקידו אחרי חצי שנה⁴. משם המשיך במסעו לארץ ישראל. נראה, שבמשך ימי נדודיו, הוסיפו לו, מפני סיבה כלשהיא, את השם "זרחיה"⁵.

ח. לא נדפסה ע"י ר"מ טולידאנו שם, אך ראה באגרת ב' (עמ' קמ"א) שכותבים חכמי ירושלים: "ראתה עינינו פרק כל כתבי אשר בידו ... ראשונה הכתב והמכתב מחכמי העיר הגו' [אצוורא] ... פתשגן הכתב שניה לה מחכמי ומנהיגי עיר תהלה מרכש יע"א". וראה עוד בספר "יהודי המזרח בארץ ישראל" (מ. ד. גאון, ירושלים תרצ"ח), עמ' 77 הערה 1, שמזכיר את רבי יוסף אלמאליח מרבני צוורא, (שכתב בשנת תקצ"ה הסכמה לספר הלכתא למשיחא לר"י בירדוגו), וכותב שנראה לו שהוא ר"י אלמאליח אשר חתם יחד עם רבי משה אנהורי על כתב שליחותו של רבי יהודה זרחיה אזולאי בשנת תקע"ב (וירשנו לפ"ק), ומוסיף שהתעודה הנ"ל נמצאת בידי העסקן מר אברהם אזולאי מתל אביב. [ואולי החותמים בכתב השליחות הם רבני סאלי, רבי יוסף (ב"ר עיש) אלמאליח, ראב"ד סאלי ורבאט, בעל שו"ת "תקפו של יוסף" ב"ח, וכן רבי משה אנהורי (ע"י מלכי רבנן דף צ' ע"א) שהיה מחכמי סאלי ורבאט].

ט. שם באגרת ב': "ועוד בה שלישיה מילי נינהו מאנשים חכמים מעירו (?) גיבאלטאר יע"א". י. ראה בהערה הבאה, דברי ראשי קהילת קאהיר. וכן ראה בשו"ת הרדב"ז, חלק ה', ליורנו תקע"ח, שמזכירים רבני תונס בהסכמתם שכת"י שו"ת הרדב"ז הגיעו לידו "בעודנו רב במצרים". ובמאמרו של ר"מ טולידאנו, שם (עמ' קל"ח), יש אי בהירות בכמה פרטים.

יא. כן כתבו ראשי קהילת קאהיר בתעודה משנת תקע"ד, (נתפרסמה ע"י פנחס גרייבסקי, בחוברת "מגנזי ירושלים", חוברת ק"ה, אלול תרצ"ג, [עמ' י"ב], וראה שם שהכת"י נמצא בידי מר אברהם אזולאי בתל אביב). וז"ל:

ב"ה, בהיות איך עבר עלינו הה' השלם והכולל כמה"ר יאודה אזולאי יצ"ו לעבור דרכו דרך הקודש ירושלם תובב"א ועכבנו אותו פה לשכון כבוד בארצנו ולמנותו דיין עם רבני עירנו יצ"ו ובכן נתרצה הרי"א הגו' וקבל עליו לישב שנה אחת, והנה אחר עבור ששה חדשים הראה לנו כתבים ואגרות מרבני מערב יצ"ו איך הוא מושבע ועומד לעלות ולראות עה"ק ירושלם תובב"א, ובכן חלה פנינו לפטור אותו כדי לשלם את נדרו, גם באנו להודיע איך הרי"א הגו' לא נשא אשה בארצנו ולא בכל סביבותינו ועדין הוא בחור, ולראית אמת וצדק באנו על החתום היום ז' אדר מש' התקע"ד פה מצרים יע"א וקיים.

הצעיר יוסף גגרין ס"ט הצעיר שמעון פיאנסיס ס"ט מרקאדו קארו ס"ט

הצעיר יאודה אהרן ס"ט הצעיר חיים חאטים ס"ט ע"ה יהודה דיין ס"ט

הצעיר אפרים עדה ס"ט

יב. בהמלצת חכמי אצוירא הנ"ל, וכן בתעודת ראשי קהילת קאהיר הנ"ל, לא מוזכר השם "זרחיה". וראה באגרת ח' (במאמר ר"מ טולידאנו עמ' קמ"ט) במכתב משנת תקצ"ד, שכתב אליו

סוף סוף הגיע ריז"א לעיה"ק ירושלים, אך גם שם לא הגיע אל המנוחה ואל הנחלה, והוא נאלץ שוב, אחר זמן קצר, לקחת את מקל הנדודים. עוד באותה שנה, באלול תקע"ד, החליט לצאת לחוץ לארץ משום שלא היה לו כדי מחייתו.

חכמי ירושלים נתנו בידו המלצה¹ בה מספרים בשבחו, ומדגישים שרבי יהודה זרחיה ניסה בכל כחו לישא אשה ולהשתקע בירושלים, אך שניהם לא עלו בידו בגלל מצב פרנסתו, ואין באפשרותו בינתיים לקבוע דירתו בארץ ישראל², ומבקשים שיתמכו בידו בעין יפה, כדי שיוכל לשוב לארץ הקודש.

בשנת תקע"ו היה באיזמיר³. הוא הגיע גם לתונס, שם נתנו לו חכמי העיר⁴ הסכמה⁵ על הדפסת ספר שו"ת מהרדב"ז מכת"י⁶. בהיותו בתונס כתב תשובה בענין "ספק ממזר" [שנדפסה מכת"י בירחון "תבונה" בירושלים – טבת תש"ה]⁷ והסכים עליה הגאון רבי יצחק טייב מתונס.

[בערבית] ידידו ר' יוסף בחיון ממראקש: "ראיתי חתימת ידך בתוספת טובה של שם זרחיה נר"י". [רי"מ טולידאנו כתב שם (בעמ' קל"ח) טעם לתוספת השם זרחיה, אך להשערותו אין על מה לסמוך]. (בעמ' קמ"ח כתוב בטעות שאגרת ח' הנ"ל היא מטיטואן, ואין זה נכון, אלא רק אגרת ט' היא מחכמי טיטואן).

יג. שם, אגרת ב', עמ' קמ"א. ההמלצה נכתבה בחדש אלול, שנת "א"ם יתמהמ"ה חכ"ה" לפ"ק ותקע"ד, וחתימים עליה רבי יעקב משה עייאש, רבי יום טוב דאנון, ורבי יעקב קוראל.

יד. יתכן שאחת הסיבות שלא היה באפשרותו להשאיר בירושלים, היא התקנה שתיקנו חכמי ירושלים, בשנת תק"ט, שאסור לרווק מבין עשרים שנה ומעלה לדור בירושלים, (ספר התקנות, מנהגי ירושלים – ירושלים תרמ"ג – סי' נ"ג). [תקנה זו הועתקה ע"י הריא"ז מרגליות זצ"ל, בהלכות ומנהגים שבסוף ספר "דעת הקדושה", סוף סי' ג'].

טו. רי"מ טולידאנו במאמרו שם, עמ' קמ"ב. חכמי איזמיר אישרו בחודש סיון תקע"ו, שאגרת חכמי ירושלים "הועתקה אות באות תיבה בתיבה ... לא פחות ולא יותר", וחתימים רבי חיים יצחק אלגאזי, רבי דוד אמאדו, ורבי רפאל אשכנזי.

טז. רבי יצחק טייב ורבי יהודה נג'אר, (ראה לעיל הערה י'). [הסכמה זו חזרה ונדפסה, ביחד עם הקדמת ריז"א, בשו"ת הרדב"ז חלק ה', מהדורת סדילקאב תקצ"ו]. [קטע מן ההסכמה מועתק להלן, ראה הערה ע"ה].

יז. וראה לעיל הערה י' שהכת"י הגיע לידו במצרים.

יח. עמ' ל"ו-מ"ה. וראה שם בשולי התשובה, קצת מתולדותיו. [ותשובה זו היתה באמתחת בנו הר"ר חזקיה אזולאי ז"ל, ונמסרה לדפוס ע"י רבי משה אריה ליב שפירא מירושלים, נכדו של רח"ד בן ריז"א. ונראה שגם הידיעות על תולדותיו נמסרו למערכת "תבונה" ע"י המשפחה. יש להעיר שמה שכתבו שם שריז"א נתמנה, בהיותו צעיר לימים, לראב"ד ב"אלכסנדריה של מצרים", אינו מדויק, וצריך לומר ב"עיר מצרים" דהיינו "קאהיר". תשובה זו, בענין ספק ממזר, הובאה ב"אוצר הפוסקים", אה"ע, סי' ד' ס"ק קל"ד, אות ד', עיי"ש, (וכן עוד כמה פעמים באותו ס"ק, וכן שם בס"ק ק"מ).

[יש לציין ששמו כתוב שם בראשי תיבות: הגרי"ז אזולאי. וראה ב"מוריה" שנה י"ד, גליון קס"ה-קס"ו (שבט תשמ"ו), עמ' מ"ח, וכן בירחון "אור תורה" שנה כ', סימו' מ"ט, (טבת תשמ"ח) עמ' 1234567.

אוצר החכמה

בשנת תקע"ח היה בליוורנו ושם הביא לדפוס את ספר שו"ת הרדב"ז חלק ה' י"ב, ובסופו "שו"ת מן השמים" ב' (לרבי יעקב הלוי ממרושיש), עם הרבה הגהות י"ב מרבי יהודא זרחיה, וכן תשובה ארוכה בענין "גט מעושה" ב', ושם הוא מזכיר את ספרו "בני המלך" ב'. בהגהותיו ובתשובתו מתגלים חריפותו ובקיאותו הגדולה בש"ס ופוסקים ב'. בליוורנו רכש כמה כת"י חשובים ב'.

רל"ח, שנפלה ט"ס, ונדפס בטעות שתשובה זו נכתבה ע"י רבי יצחק זרחיה אזולאי, וצריך לתקן: רבי יהודא זרחיה.

י"ב. בשו"ת הרדב"ז, מהדורת ורשא תרמ"ב, הנפוצה כיום, נקרא החלק הזה "חלק ו". ונכבר העירו שגם בחלקים הקודמים יש שינויים בשמות החלקים בדפוסים השונים של שו"ת הרדב"ז, ראה ירחון "אור תורה" שנה ה', סימן ק"ח, (שבט תשל"ג) עמ' של"ח, הערה 12, וכן בסוף ספר "ערך השולחן" (לרבי יצחק טייב) על אבן העזר, מהדורת תשל"ח, בהגהות והערות רבי מצליח מאזוז זצ"ל (עמ' 2) על סימן פ"ב סק"ו, וכן בקובץ "זכור לאברהם" תשנ"ב, עמ' ל"ח.

וראה עוד בשו"ת הרדב"ז חלק רביעי, דפוס סדילקאב תקצ"ו, שכתב המו"ל בשער הספר בזה"ל: "להוי ידוע שבדפוס הראשון לא היה נרשם על חלק הלז איזה חלק הוא, אך מחמת שעל ג' חלקים היה נרשם בשם ראשון שני שלישי, לכן רשמנו על חלק הלז בשם רביעי". וכן ראה בשו"ת הרדב"ז חלק רביעי, דפוס ורשא תרמ"ב, שכתב המו"ל בתחילת הספר, דף ג' ע"ב (בסוף המפתחות), בזה"ל: "החלק הזה הוא רדב"ז הישנות, וזה נדפס מקודם לכל החלקים ... ורק המדפיסים מסדילקאבזו כנו זה החלק לחלק רביעי ... לא יכולתי לשנות עוד את סדרם".

כ. בכמה מהדורות של ספר "שו"ת מן השמים", העתיקו חלק מהגהות רבי יהודא זרחיה, ראה מהדורת ירושלים תרע"ד, וכן ראה מהדורת תל אביב תשי"ז עם פירוש "קסת הסופר" לר' אהרן מרכוס, ועוד.

כא. בשו"ת הרדב"ז, מהדורת ורשא הנ"ל, נדפסו ההגהות על הגליון.

כב. במהדורה הראשונה נדפס בין סימן ב' אלפים צ"ה לסימן ב' אלפים צ"ו [מדף ט' ע"א עד דף י"ב ע"ד]. ובמהדורת ורשא הנ"ל נדפס, תחת הכותרת "חלוקא דרבנן", בסוף חלק ששי [מדף מ"ד ע"ב עד דף מ"ו ע"ב].

כג. בהגהותו לסי' שני אלפים ר"ו ודף ל"ג ע"ב, מדפוס ליוורנו, וכן בתוך התשו' בענין "גט מעושה" ודף מז. מדפוס ורשא, בסוף ד"ה ולפ"ז, מזכיר ריז"א שחיבר ספר בשם "בני המלך", (וכנראה נשאר בכת"י). וכן כתבו בשער חלק ו' משו"ת הרדב"ז מדפוס ורשא הנ"ל: "בעל המחבר ספר בני המלך". וראה ברשימת בנו רח"ד, (שבסוף ספר "פרקי אבות" ע"פ חסד לאברהם, הנז' להלן בהערה ל"ה) שכתב בזה"ל: "והיה לו חיבור תשובות ושמו בן המלך", וכנראה הוא ט"ס וצ"ל "בני המלך". ובירחון תבונה, טבת תש"ה (הנז' לעיל הערה י"ח) כתבו שספר "בני המלך" היה על הרמב"ם וכבר היה מסודר לדפוס. כמו"כ כתבו שם, שהגאון רבי שלמה אליעזר אלפנדארי זצ"ל היה מספר שבהיותו בקושטא ראה תיבה מלאה מכתבי ידו של ריז"א.

כד. ראה להלן "מקצת שבחים שנכתבו על רבי יהודא זרחיה אזולאי" (ראה הערות ע"ה-פ"א), וראה מה שכתב עליו בנו (ראה הערה ס"ז).

כה. לדוגמא, "שבלי הלקט", כת"י לונדון מונטיפיורי 127 (וצילום במלכ"י ס' 4639), שם חתם "לי למקנה הצעיר יהודה זרחיה אזולאי ... פה ליוורנו יע"א שנת "שלו"ם ר"ב (תקע"ח)". וכן "שבלי הלקט" ח"ב (שם כת"י מס' 128). וכן "אור יקר" (לרמ"ק) (סבא דמשפטים), כת"י מוסקבה-גינצבורג 458 (וצילום במלכ"י 47792): "לי למקנה ר"ח אדר ב' התקע"ח הצעיר יאודה זרחיה אזולאי". וכן שו"ת "מעריבי נחל" (מרבי יחיאל טרבוט), כת"י ניו יורק סמינר שכטר 7685, נקנה על ידו בשנת תקע"ח.

לאחר מכן חזר לארץ ישראל^י. בשבט תקפ"ז, קיבל הסכמה מרבני ירושלים, על הדפסת פירוש מה"ר שלמה סיריליאו על הירושלמי סדר זרעים ושקלים^י.

רבי יהודא זרחיה נשא לאשה את מרת לאה בת ר' אהרן משה (ב"ר ישראל) יפה (אשכנזי), מעיה"ק חברון. זקנה רבי ישראל (ב"ר יצחק) יפה (הזקן), "המדפיס מקאפוסט"^י, ממקורבי בעל ה"תניא", היה מצאצאי בעל "אור ישראל" (פפד"א תס"ב) משקלוב^י. לבנו אשר נולד לו ממנה קרא "חיים יוסף דוד"ל, כשמו של הרב חיד"א זצ"ל.

רבי ישראל משקלוב, בעל תקלין חדתי ופאת השלחן, (תלמיד הגר"א מוילנא), כתב המלצה חשובה, במכתב ששלח לרבי צבי הירש לעהרין, ראש ועד פקידים ואמרכלים (פקוא"מ) באמשטרדם, ובה הוא מפליג בשבחו של רבי יהודא זרחיה ל^י.

וכת"י אלו, ועוד הרבה כת"י שרכש, היו שייכים לרבי אי"ש גראציאנו, (החותם אי"ש ג"ר), שהיה רב במודינא במאתים שנה לפני כן. על ראי"ש גראציאנו, ראה "מקבציאל", גליון כ"ו, (ניסן תשנ"ח), עמ' מ"ד.

כו. רי"מ טולידאנו במאמרו שם (אגרת ג', עמ' קמ"ב) פרסם שטר פרזבול של רי"ז שנעשה בכ"ז אלול תקפ"ו בצפת.

כז. נדפסה במסכת ברכות תלמוד ירושלמי עם פירוש מהר"ש סיריליאו – מהדורת ר"מ לעהמאן – מגנצא תרל"ה, (ראה להלן הערה ס"ט). וכן במבוא למסכת ברכות תלמוד ירושלמי הוצאת עוז והדר, ירושלים תש"ע. [קטע מן ההסכמה מועתק להלן, ראה הערה ע"ו].

כח. הדפיס בקאפוסט את הש"ס בשנים תקע"ה – תקפ"ז. רי"מ טולידאנו במאמרו שם (אגרת ה') פרסם הסכם שנעשה באדר א' תקפ"ט, בין יורשיו של ר' ישראל, דהיינו בנו ר' אפרים יפה, ובעל נכדתו רבי יהודא זרחיה אזולאי.

כט. בעל "פאת השלחן", בהמלצתו, (ראה להלן הערה ל"א והערה ע"ח). ווראה מש"כ על ה"אור ישראל" ומשפחתו, בס' "לחקר משפחות" (צבי הרכבי, ירושלים תשי"ג) עמ' 22–16. לאחרונה, יצא לאור ספר "חברון שלנו" (א. נאמן, זכרון יעקב תש"ע) על משפחת יפה מחברון, (בעיקר מעשים שמסופרים במשפחה).

ל. נראה ממש"כ מ. ד. גאון, שנולד לפני שנת תקפ"ט, ראה בספרו יהודי המזרח בא"י ח"ב (ירושלים תרצ"ח), עמ' 34, שמביא המלצה מרבנים אשכנזים בירושלים מראשית שנת תקפ"ט, בה נזכר שיש לרי"ז א בן יחיד בחברון, עיי"ש. ווצריך בדיקה אם התאריך מדויק. (והעיר לי ר' חיים חנס שבמפקד מונטיפיורי תרל"ה כתוב שרח"ד נולד בשנת 1830). [וכן ראה בספר "חברון שלנו" עמ' 52 הערה 2, שבמפקד מונטיפיורי תרט"ו (1855) כתוב שרח"ד היה בן 25, ושם עמ' 54 הערה 2 שבמפקד תרל"ה (1875) כתוב שרח"ד היה בן 45].

לא. ארכיון רבי יהודא זרחיה אזולאי, כת"י ירושלים, סימן 63 4°, בספריה לאומית. [צילומים מכת"י זה, קבלתי באדיבות הרה"ח ר' חיים חנס מקרית הרים לוי ת"א, (מצאצאי ריז"א), וכן מהרב בצלאל דבליצקי מב"ב. לע"ע לא נבדקו כל הכת"י שבארכיון. [כעת ראיתי שמכתב ר"י משקלוב הועתק בספר "חברון שלנו" הנ"ל, עמ' 51–50. ראה צילום (חלקי) של המלצת ר"י משקלוב הנ"ל, בספר "הלכה ברורה", על הלכות מקוואות, לרבי אברהם וילהלם, (מצאצאי ריז"א), ירושלים תש"נ, (מאחורי דף השער). [קטע מן ההמלצה מועתק להלן, ראה הערה ע"ט].

בחדש שבט תק"צ הוא יוצא, בשליחות כולל הספרדים בירושלים, לחוץ לארץ^ל. הוא שהה תקופה מסויימת בתורקיה^ל, והמשיך לצפון אפריקה. ביום י"א אייר תקצ"ד, (בהיותו כנראה במרוקו)^ל, נפטרה עליו אשתו בצעירותה, במגפה, בקושטא^ל. הילד חיים יוסף דוד נשאר בחברון, וגדל אצל משפחת אמו^ל.

רי"א חזר לירושלים, ושוב נשלח בשליחות ירושלים למרוקו בחדש טבת תקצ"ה^ל. בחדש אב תקצ"ה^ל, קיבל הסכמה מרבני קושטאנדינא, על הדפסת פי' מהר"ש סיריליאו על הירושלמי זרעים ושקלים. ובחדש אלול תקצ"ו^ל, קיבל מהם

ל. רי"מ טולידאנו במאמרו שם (עמ' קל"ח) כותב שיצא בשליחות למרוקו, וראה שם אגרת ו' (עמ' קמ"ו) תנאי השליחות בחתימת רבני ירושלים, וכן שם אגרת ו' (עמ' קמ"ז). בספר שלוחי ארץ ישראל (א. יערי, ירושלים תשי"א) עמ' 719, נתפרסמה אגרת שכתבו חכמי ירושלים (שבט תק"צ) לקהלות סאלי ומראקיש במרוקו בדבר שליחותו (כת"י באוסף עגנון). ובארכיון רי"א כת"י ירושלים בס"ל, יש עוד שתי אגרות שליחות מאד דומות שנכתבו באותו זמן, (שבט תק"ץ), אחת לתאפילאלת ואחת לדמנאם (מרוקו). וראה בקובץ "שנה בשנה", תשכ"ט, עמ' 446, שנדפס כתב שליחות מירושלים ל"עיר תהלה מוגאדור יע"א, היא העיר המהוללה אצורא יע"א". הכתב הוא ללא תאריך, אולם מתוכנו נראה שנכתב באותו זמן, (בשניהם נזכרו אותם החובות).

ל. רי"מ טולידאנו במאמרו שם (עמ' קל"ט) מזכיר מכתב (שלא נתפרסם) מאשתו של רי"ז, שנשלח אליו לקושטא בשנת תקצ"ב.

1234567

לד. אגרת ח', מיום ה' כסליו תקצ"ד (עמ' קמ"ח), ואגרת ט', מפרשת עקב תקצ"ד (עמ' קמ"ט), נראה שנשלחו אליו בהיותו במרוקו.

לה. ראה ספר "פרקי אבות" עם פירוש מהר"א אזולאי, בעל חסד לאברהם – ירושלים תשמ"ז (צילום מהדורת ירושלים תר"ע עם תוספות), בסוף הספר רשימה של ימי פטירת בני המשפחה, העתקה מכתב יד ר' ח"ד בן רבי יהודא זרחיה. וז"ל שם: "אמי מורתי הצנועה והכבודה אשה יקרה וחסודה מרת לאה ז"ל בת הר"ר אהרן משה יפה ז"ל, נפטרה במגפה בעיר סטאנבול בכפר אורטקאי, י"א אייר תקצ"ד בת כ"ח שנה". וראה שם בהמשך הרשימה, שבאותו קיץ נהרגה אמה אשת ר' אהרן משה יפה, וז"ל שם: "אמי זקנתי מרת פייגא בת הרב ר' אברהם ז"ל נפטרה לב"ע יום ער"ח מנ"א תקצ"ד נהרגה בכלי זין ע"י איש מלחמה בעת היגמ"ע של אברעים פשע מושל מצרים בהלחמו עם אנשי חברון, ה' יקום נקמתה והיא היתה אשה צדקנית ויקרה מפנינים אם כל חי בת מ"ה שנים, ה' ינקום נקמתה". וראה בספר "חברון שלנו" עמ' 34-35 ועמ' 51-52, כמה מעשיות על הריגת מרת פייגא הנ"ל, ועל נס הצלתו של נכדה הילד חי"ד.

לו. ראה להלן הערה נ"ט. [עליו ועל משפחתו, ראה להלן הערות ע"א-ע"ד].

לז. ראה א. יערי, שלוחי ארץ ישראל (ירושלים תשי"א), עמ' 719, אגרת שליחותו הכללית החתומה ע"י חכמי ירושלים ובאי כח הישיבות [מכ"י הספריה הלאומית סימן (36) 199 14⁰].

לח. נדפסה במהדורת ר"מ לעהמאן – מגנצא תרל"ה, (ראה לעיל הערה כ"ז). וכן במבוא למסכת ברכות תלמוד ירושלמי הוצאת עוז והדר, ירושלים תש"ע. [קטע מן ההסכמה מועתק להלן, ראה הערה ע"ז].

לט. רי"מ טולידאנו במאמרו שם, אגרת י', (עמ' קנ"ב). וראה לעיל, שעוד בשנת תקפ"ז קיבל הסכמה מחכמי ירושלים על הדפסת הספר הזה. כמו כן ראה בשטר שנכתב בירושלים באייר תקפ"ט (נתפרסם ע"י רי"מ טולידאנו, שם אגרת ד', עמ' קמ"ג) שנראה שתיכנן להדפיס את הספר, אם ימצא נדיבים בחוץ לארץ.

המלצה נוספת, בה הם מציינים שהוא עסוק להדפיס פי' מהר"ש סיריליאנו. כתב יד חשוב זה⁵⁶ היה מקודם בידי הרב חיד"א⁵⁷, וריז"א התכוון להוציאו לאור⁵⁸. אך לא אסתייע מילתא, והוא רק הספיק להדפיס ממנו, בעיר וינה, שני גליונות בלבד⁵⁹.

1234567

1234567

אוצר החכמה

מ. כת"י זה הכיל גם גמ' עדיות שחיבר ר"ש סיריליאנו, מלוקט מכל הש"ס. ראה בספר "משנה זרעים" כרך א' (הוצאת מכון התלמוד הישראלי - ירושלים תשל"ב), עמ' 74 הערה 8, שבעמוד הראשון של כרך ג' של כתה"י כתוב: "מהר"ש סיריליו על הירושלמי לס' זרעים חלה ערלה ... עם עדיות". וכן בהסכמות שניתנו לפירוש ר"ש סיריליאנו מאת רבני ירושלים (הנ"ל הערה כ"ז) ורבני קושטאנדינא (הנ"ל הערה ל"ח) הזכירו גמרא עדיות. וכן בהקדמת מהדורת ר"מ לעהמאן - מגנצא תרל"ה - (ראה להלן הערה ס"ט), מתאר את ג' כרכי הכת"י, וקטע זה לא הועתק בירושלמי ברכות וילנא תרפ"ב, ובמהדורות שאחריו, וכותב שהכרך השלישי "יכיל מס' עדיות, ופי' מהרש"ס על מס' חלה ערלה ובכורים". וראה שם בהערה 14, שכתב שלא יכול כעת לתאר את הכרך הג' בכל פרטיו כי "הוא עתה בידי הרה"ג אב"ד בראדין בפאלען", וכונתו לאב"ד ראדזין בפולין, האדמו"ר רבי גרשון חנוך ליינער, בעל ספרי התכלת וסדרי טהרות. [האדמו"ר מראדזין רצה להוציא לאור גמ' עדיות למהר"ש סיריליאנו, וראה "מוריה", שנה י"ט, גליון ריז-ריח, (אייר תשנ"ג), עמ' י"ב]. ובסוף ההערות שלפני ההקדמה, בתקונים, כותב ר"מ לעהמאן שאחרי הדפסת ההקדמה הגיע לידי הכ"י "משלש המסכתות חלה ערלה וביכורים ...", ועיי"ש שמתאר בדקדקות כל פרט עד סוף מס' בכורים, ואינו מזכיר כלל את גמ' עדיות. ונראה שמס' עדיות הופרדה מהכרך השלישי ונמכרה בפולין, ולא הגיעה לר"מ לעהמאן. ובאמת כתה"י שנמצא כיום בבריטיש מוזאום בלונדון, (OR. 2822, 2823, מרגליות 403, 404, 405, וצילום במלכ"י ס' 6394, 6395, 6396), אינו מכיל גמ' עדיות.

מא. ראה תולדות חכמי ירושלים ח"א, לרבי אריה ליב פרומקין, מהדורה ראשונה וילנא תרל"ה, עמ' 45, (וכן הוא במהדורת ירושלים תרפ"ח, עמ' 66), שכותב על ר"ש סיריליאנו בזה"ל: "הגיע לידי חלק א' מספריו אצל השותפים אשר קנוהו מאוצרות הגאון החיד"א ז"ל להדפיסם ...". (מובא בהקדמה למהדורת ר"מ לעהמאן הנ"ל). וכן ראה מה שכתבו מו"ל חדושי הר"ן על מס' ראש השנה, ירושלים תרל"א, (הובא להלן בהערה ס"ח) שכת"י חדושי הר"ן נקנה יחד עם הרבה כתבי יד מעובון רבי יהודא זרחיה, ושם, בסוף הספר, הדפיסו המו"ל רשימת הכ"י שתחת ידם, ובתוכם הזכירו: "ס' מהר"ש סיריליו על ירושלמי ס' זרעים ומס' שקלים, עם ד' מפתחות ומבוא להירושלמי וסדר התנאים והאמוראים הנמצאים בבבלי ושמותם בהירושלמי. - גמ' עדיות להנז' (עיי' שה"ג מע"ג דע"ו | מערכת ש' אות נ"ה) ועל הכת"י חתום הרב חיד"א כי היה בידו". ויתכן שכונתם שחתימת הרב חיד"א היתה על גמ' עדיות, וכיום אינה מצורפת לכתה"י, ראה הערה קודמת.

מב. בהקדמה למהדורת ר"מ לעהמאן הנ"ל, וכן בקטלוג של כתה"י העבריים של המוזיאון הבריטי (מרגליות) עמ' 56 סי' 404, מביאים שעל גליון כתב היד בריש מסכת שביעית כתוב: "קניתי לי לשמי ולזרעי מירשי הרב הנז' זלה"ה, יאודה זרחיה אזולאי ס"ט". ובמיקרופילם של צילום כתה"י, המילה "מירשי" כמעט מחוקה ואין אפשרות לקרוא אותה, כנראה הדיו דהה, (וצריך לבדוק בלונדון בכת"י עצמו). ועיי"ש בהקדמה הנ"ל, שסבר ר"מ לעהמאן שכוונת ריז"א אזולאי בכותבו "מירשי הרב הנז'" היא שקנה את הכת"י מירשי רבינו שלמה סיריליאנו, כי שם לא כתוב שם איש אשר הכ"י היה שלו. אך בס' "משנה זרעים", כרך א', הנ"ל, עמ' 75, כותב שהרב יהודא זרחיה אזולאי קנה את הכת"י מירשי הרב חיד"א, עיי"ש. וכשכותב "הרב הנז'" כוונתו להרב חיד"א החתום בכת"י, ראה בהערה הקודמת. ונראה שר"מ לעהמאן לא ראה את חתימת הרב חיד"א, שהיתה על החלק של גמ' עדיות שלא הגיע אליו.

מג. ר"מ לעהמאן, בהקדמתו הנ"ל וחזרה ונדפסה בחלקה בסוף תלמוד ירושלמי ברכות - מהדורת וילנא תרפ"ב, אך אינו מציין באיזה שנה הדפיס את ב' הגליונות בוועד, וראה להלן הערה ס' שנזכר שריז"א היה באוסטריה, וז"ל שם: "והדפיס ממנו שני באגעו בוועד, האחד יכיל

אוצר החכמה

אוצר החכמה

אוצר החכמה

אוצר החכמה

בחשון תקצ"ט נשא בקושטא אשה אחרת, מרת שרה בת ר' יוחם הכהן^{יד}.

מסעותיו נמשכו. הוא המשיך במאמציו להדפיס כת"י של ראשונים. ביום ב' ניסן ת"ר, באייזנשטאט, קיבל המלצה^ט מרב הקהלה רבי יצחק משה פערלס^י, שמעיד על גדלותו בתורה, ומציין שראה אצלו שיטה של רבי בצלאל אשכנזי על סדר קדשים^י כת"י, ושו"ת רשב"א כת"י, שבדעתו לקבוע בדפוס.

ביום י' ניסן ת"ר קיבל המלצה מרבי יעקב צבי סגל במאטרסדורף^י. ביום ט' לעומר ת"ר, קיבל המלצה מאת רבי געץ באדאנצקי^י אב"ד ור"מ גערמענד (הונגריה), שמרבה בשבחו וממליץ לסייעו להדפיס כת"י של ראשונים^י. אח"כ היה בטריאסט, ובשנת תר"ב בליוורנו^י.

כמו כן היה בדעתו להדפיס מכת"י פירוש המהרי"ט על הרא"ם^י על התורה, וקיבל על כך המלצה^י מרבי יהודה ב"ר רפאל נבון^י, ורבי יעקב בכר דוד^י.

ההסכמות מרבני ירושלם ורבני קושטאנדינה, והפתיחה הראשונה ממחרש"ס, והבאגצן השני יכיל תחלת מס' ברכות ממשנת מאימתי עד 'כדתנין תמן'. עכ"ל. וראה לעיל, הערה כ"ז והערה ל"ח, שההסכמות נדפסו שוב ע"י ר"מ לעהמאן. כנראה, שני הגליונות האלו נדפסו בתור דוגמה כדי למצוא נדיבים אן קונים.

מד. רי"מ טולידאנו במאמרו שם, עמ' קל"ט, (ראה שם, הערה ו').

מה. ארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל. (וראה להלן הערה פ').

מו. רבי יצחק משה פערלס (מברודא), אב"ד ור"מ אייזנשטאט, (אצל עיר מלוכה וויען), ועכשיו נתקבל בק"ק באניהאד במדינת הגר. וראה עליו בספר "אישים בתשובות חתם סופר" (בני ברק תשנ"ג), עמ' רי"א-רי"ג, וכן בספר "חכמי הונגריה והספרות התורנית שבה" (מכון ירושלים תשנ"ז), עמ' 326.

מז. שיטה מקובצת קדשים, נדפסה ע"י רבי יעקב דוד אילן, בני ברק תשל"ה - תשמ"ד, מכת"י בריטיש מוזאום, מרגליות 421, (ס' 5014 במלכ"י). וראה מש"כ רבי אברהם אייזנשטיין מירושלים, מעתיק ומסדר הגהות שיטה מקובצת בש"ס וילנא, בסיון תר"ל, בסוף מסכת מדות, (דף ל"ז ע"ב), "כי נמצא עוד קובץ כת"י מאלו הגהות והחידושים אצל החכם ה"ר יהודא אזולאי נ"י ואומרים מפי השמועה שהוא העתקת הר"ש עדני ז"ל תלמיד הגאון רב"א ...". וראה "שיטה מקובצת" למס' כריתות, וויען תרל"ח, בהסכמת הראשל"צ רבי אברהם אשכנזי, שרבי יצחק מפראג ורבי נסים עזרא חיון קנו את הכת"י על כל קדשים, מעזבון הרב הישיש המפורסם כמוהר"ר יאודה אזולאי ז"ל. וראה דקדוקי סופרים השלם נדריים א' עמ' 35-36 הערה 1. וראה "יהודי המזרח בארץ ישראל" ח"ב עמ' 1254.

מה. ארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל.

מט. רבי געץ באדאנצקי, אב"ד ור"מ דק"ק גערמענד וקארמענד, במדינת הגר. וראה עליו בספר "אישים בתשובות חתם סופר", עמ' ס"ח-ס"ט, וכן בספר "קהלת צעהלים וחכמיה" (בני ברק תש"ס), עמ' 215-216.

נ. ארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל. וראה להלן הערה פ"א.

נא. רי"מ טולידאנו במאמרו שם, עמ' קנ"ג, (אגרת י').

נב. אולי הכונה לכת"י פירוש על פירוש התורה לרש"י והרא"ם, "פלפול על רש"י והרא"ם מאבי התעודה ... מהרימ"ט זלה"ה", (משנת ת"ג), מכיל 345 דף, שהיה בבעלות רבי יהודה אזולאי, וכיום

בשאלוניקי, אחר שנת ת"ר, הביא לדפוס פירוש על הרמב"ם מרבי יעקב בי רבי,
ולא נדפס אלא גליון אחד¹²³⁴⁵⁶⁷, ולא נשלם בדפוס מחמת חסרון כס¹²³⁴⁵⁶⁷.

בשנת תר"ג חזר לארץ ישראל והיה בחברון¹²³⁴⁵⁶⁷. ושוב נסע לצפון אפריקה¹²³⁴⁵⁶⁷. בשנת
תר"ח קיבל הסכמה¹²³⁴⁵⁶⁷ לפי ר"ש סיריליאן, מרבני פאס, רבי יעקב סירירי, רבי
יעקב אבן צור¹²³⁴⁵⁶⁷, והחותם השלישי הוא כנראה רבי וידאל הצרפתי, [ואולי הוא רבי
ראובן אבן צור?].

רבי יהודא זרחיה נשא אשה בשם רחל, וממנה נולד לו בנו השני רבי חזקיהו¹²³⁴⁵⁶⁷. ונראה
שהיה לו עוד בן בשם רבי אברהם¹²³⁴⁵⁶⁷.

בספרית קמברידג' – האוניברסיטה, ADD 1183, וצילומו במלכ"י ס' 17049, (וצריך בדיקה).
וכת"י ס' מהרימ"ט על התורה על ביאור רש"י והרא"ם, נזכר ברשימה של כ"י שבסוף חי' הר"ן
על ר"ה, (ראה להלן הערה ס"ח), ירושלים תרל"א¹²³⁴⁵⁶⁷.
נ. ארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל.

נר. וז"ל שם: "... להביא לבית הדפוס ס' הרב הגדול אבי התעודה מהרימ"ט על הרא"ם על
התורה על פי רש"י ...".

נה. ראש הרבנים בקושטא.

נו. נדפס מכת"י בשם "בית יעקב", בתוספות למשנה תורה ברמב"ם הוצאת פרדס, ירושלים
תשט"ו. וכת"י זה נזכר ברשימה של כ"י שבסוף חי' הר"ן על ר"ה, ירושלים תרל"א, (ראה להלן הערה
ס"ח). וכן ראה ס' תולדות חכמי ירושלים ח"א עמ' 55, שכותב שבזמנו כתב ידו של מהר"י בי רב
על הרמב"ם עמד למכירה בירושלים.

נז. כנראה, הגליון הזה נדפס בתור דוגמה, (וראה לעיל סוף הערה מ"ג).

נח. ארשת, ג', ירושלים תשכ"א, עמ' 114–113, מט' 35, ומציין שם למ' בניהו, סיני, ל"ד (תשי"ד)
עמ' קס"ו. ונראה שם שבניהו כותב שראה עותק אחד בספרית הסמינר בניו יורק.

נפ. ראה מה שפרסם ר' יעקב משה טולידאנו בספרו "אוצר גנוזים" (ירושלים תש"ך), עמ' 145,
שכשרצה ר' יהודא זרחיה לנסוע בשליחות לחוץ לארץ, חתם, ביום י"ד תמוז תר"ג בחברון, על
כתב התחייבות בפני הדוד של אשתו הראשונה, רבי אפרים יפה, בו התחייב על מזונות בנו חיים
יוסף דוד ("בכור קרייה רחמנא"), שנשאר בחברון בבית דודו (זקנו).

פ. רי"מ טולידאנו במאמרו שם, (עמ' קל"ט), כותב שבשנת תר"ח אנו מוצאים אותו בצפון אפריקה,
בפאס ובגיברלטר. בתר"טו היה באלג'יר. הוא היה גם באוסטריה. בתרכ"ח היה שוב באלג'יריה,
בעיר אוראן. ובשנת תר"ל בערך חזר לירושלים. ואך אינו מציין מקורות לכל זה. וראה בירחון
"תבונה" טבת תש"ה (הנ"ל לעיל בהערה י"ח) שכתבו שבדרך נדודיו כהן כרב ואב"ד בכמה קהלות
בערי המערב (צפון אפריקה).

פא. הסכמה זו עדיין לא נדפסה. כתה"י המקורי נמצא בארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל.

פב. השני, נינו של בעל משפט וצדקה ביעקב.

פג. רבי חזקיה, נזכר לעיל בהערה י"ח, וכן בסוף "פרקי אבות עם פירוש מהר"א אזולאי בעל
חסד לאברהם" – ירושלים תשמ"ז (עיין לעיל הערה ל"ה), ב"סדר שלשלת היוחסין". רבי חזקיה, בשונה
מאחיו רח"ד, גדל והתחנך בקהילה הספרדית.

פד. בארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל, יש שטר שבו מתחייב חזקיה אזולאי לאחיו אברהם
אזולאי שהוא מסלק את עצמו מירושת אמו מרת רחל תמ"א = תבורך מנשים אמן, נכתב